

NO. 214 – MAART 2024

1998 – DE KOERIER - 2024

INFORMATIEBLAD OVER VERDEDIGINGSWERKEN
EN MILITAIRE GESCHIEDENIS

IJSSELLINIE BIJ ZUTPHEN
BUNKERCOMPLEX VOORBURG

COLOFON

Opgericht in december 1998, als opvolger van het Mededelingenblad Verdedigingswerken. Van dat blad werden tussen september 1990 en december 1997 tien afleveringen uitgegeven. Ze zijn helaas niet digitaal beschikbaar. Wel is een aantal artikelen later, al dan niet in aangepaste vorm, opgenomen in de Koerier.

Redactie Dik Winkelman
dik.winkelman@casema.nl

Website

<https://loopgraafkoerier.weebly.com/>
 voor de laatste Koerier, actuele informatie, korte berichten, kalender en verwijzingen naar interessante websites
<http://www.tiki-toki.com/timeline/entry/384975/Het-Oostfront-in-de-Tweede-Wereldoorlog/>
 Tijdslijn door Koen Winkelman

Dank aan alle gastauteurs en aan technische steun van Eddy Borst, Dirk Docter (register), Marco Sikkell en Julie Winkelman (poppylogo en website).

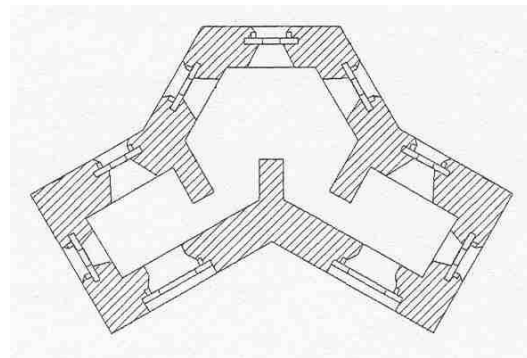
Auteurs

- Libor Boleslav
- Rob Devilee †
- Onno van Gent
- Michael Hoppe
- John Maes
- Hans Molier
- Peter Mulder
- Aad Neeven
- Chris van Oosten
- Fons Overdijk
- Rob Vaneker
- Anne Visser †
- Hans van Wieringen †
- Julie Winkelman
- Koen Winkelman
- Herman van Zanten
- Dik Winkelman

DE KOERIER

NUMMER 214 – MAART 2024

OPGERICHT IN SEPTEMBER 1998

VOORWOORD

Zelden was het uitbrengen van een Koerier voor mij zo beladen als deze keer. Mijn maat Rob Devilee, Robbie, is overleden...

Robbie was geen schrijver, maar bracht wel heel vaak tips en ideeën naar voren. Zo komen beide artikelen uit deze aflevering voort uit tips van hem. "Zutphen" was een toevallige ontdekking bij het fotograferen van een grenspaal. Een passie het laatste jaar van Rob; hij verwees me er vaak naar en omdat ik toch vaak in Zutphen ben, ging ik ter plekke foto's nemen. "Voorburg" komt voort uit een tip van hem. De blauwdruk van het artikel over Voorburg heeft hij nog kunnen lezen, waardoor ik er nog een paar onjuistheden kon uithalen. En dan ineens het bericht dat hij, geheel onverwachts, is overleden! Inmiddels hebben we met velen op 19 januari a.s. afscheid van hem genomen... Het minste wat ik nu kan doen, is deze aflevering aan hem opdragen. En omdat hij een belangrijke rol had bij het samenstellen van veel Koeriers, een in memoriam om mee te beginnen. Tenslotte ook afgebeeld op het voorblad; september 2023 Kornwerderzand, bij de tankkoepel uit de Koude Oorlog. Robbie, dank voor al je eigenwijsheid, ongeduldigheid, mij aan het werk-zetterijen, maar vooral voor al je hulp, gezelschap en gezelligheid!

Deze aflevering van de Koerier bestaat uit twee artikelen. In beide gevallen gaat het om objecten waarover het lastig was om informatie te vinden, en waarover kennelijk niet veel is gepubliceerd. Des te leuker dus om er zelf iets over te schrijven.

We reizen eerst naar Zutphen en bezoeken beide oevers van de IJssel. We treffen daar twee betonnen objecten aan die behoren tot de IJssellinie, onderdeel van de Nederlandse landsverdediging tijdens de Koude Oorlog.

Het tweede artikel is uitgebreider. Het gaat over een bunkercomplex in het Zuidhollandse Voorburg, niet al te ver van de woonplaats van uw redacteur. Er is niets van over – behalve mogelijk een paar stukjes tankgracht – en het complex speelde een interessante rol zowel in de Tweede Wereldoorlog als tijdens de Koude Oorlog. Broksgewijs was er best de nodige informatie te vinden, dankzij de hulp van enkele experts. Maar waarschijnlijk is het verhaal over het complex niet helemaal dekkend. Vooral lastig was om informatie te vinden over het gebruik tijdens de Koude Oorlog. Dus weet u hier meer over, dan hoort de redactie dat heel graag!

Rob Devilee

We leerden elkaar kennen begin 1980, toen ik bij de Raad van State in Den Haag ging werken. Rob zat daar toen al een tijdje. Een anekdote uit die tijd; Rob reed in een witte Mercedes en ik op een witte BMW-motorfiets. Allebei types en kleur voertuigen die toen ook in gebruik waren bij de politie. Toen we een keer toevallig gelijk naar huis reden vanuit Den Haag via de Rijksstraatweg (N44) door Wassenaar, hebben we er een race van gemaakt. Iedereen ging voor ons opzij, in de veronderstelling dat we politie waren! (Onverstandig uiteraard; zou ik nu niet meer doen...).

Mei 2023; voor de ruïne van Arques-la-Bataille, omgeving Dieppe. Foto Julie Winkelman

Een vriendschap begon eigenlijk pas nadat ik de Raad in 2001 had verlaten. Al snel daarna ging Rob mee met onze kampeertochten in het laatste weekend van september, en sinds die tijd is hij alle keren mee geweest. Daarnaast gingen we met gastauteur Fons Overdijk ieder jaar een lang weekend in zomer of voorjaar kamperen. Tenslotte ieder jaar op pad met de meivakantie. Met een wisselend gezelschap, waaronder mijn dochter Julie. Bij al die tochten uiteraard ruime belangstelling voor verdedigingswerken en andere militaire zaken, maar vooral was het steeds gezellig.

Pourville, Dieppe mei 2023

Naast die kampeertochten gingen we regelmatig samen op pad. Een museum bezoeken, of een fietstocht langs verdedigingswerken. Zo eens in de twee weken kwam hij een kop koffie drinken, praten over koetjes en kalfjes... Rob had zelf geen kinderen, maar was altijd belangstellend naar hoe het gaat met mijn kinderen en kleinkinderen. Via whatsapp hadden we zo ongeveer dagelijks contact. Over het maken van de Koerier, over zijn passie van het laatste jaar "grenspalen", over stamboomonderzoek van onze families (zie ook Koerier 193 over de militaire tijd van onze opa's), en verder over alles wat er gebeurde of niet gebeurde tussen hemel en aarde.

Aan boord van de Tonijn; Den Helder juli 2018

Rob was koppig, eigenwijs, luidruchtig en ongeduldig. Maar ook betrokken, geïnteresseerd, hulpvaardig en sociaal. Dat alles maakte van hem een zeer bijzonder mens, die ik ontzettend ga missen!

Dik Winkelman

Rust zacht Robbie!

Rob Devilee
Leiden 19.11.1955 – Leiden 10.01.2024

IJSELLINIE ZUTPHEN Pokémon

Misschien kunt u zich nog de hysterische beelden op TV herinneren toen het mobiele spel Pokémon Go startte. Boze bewoners van de wijk Kijkduin in Den Haag, omdat de spelers massaal ronddoelden in hun tuinen... Wel, de rust is weergekeerd maar het spel bestaat nog steeds. Gastauteur Julie Winkelman speelt het met grote bevoegenheid. Het is een gezond spel, want om je doel te bereiken, leg je vele kilometers af, te voet of op de fiets. Regelmatig zijn Julie en Dik Winkelman gezamenlijk op pad, en Julie grijpt de gelegenheid dan altijd aan om tegelijk het spel te spelen. Het kent zogenaamde hotspots.

Lekker boeiend, zult u denken in relatie tot de inhoud van de Koerier. Maar boeiend is het zeker, want die hotspots zijn heel regelmatig monumenten of andere plekken die een militair-historische achtergrond hebben. Al regelmatig is uw auteur geweest op dat soort plekken, die hij nog niet kende! Zo ook in de omgeving van Zutphen, waar we ergens in augustus 2023 fietsten. Een vage betonnen fundering was zo'n hotspot, en het spel gaf aan dat het een restant is van de IJssellinie! (Er zou een informatiebordje hebben gestaan, maar dat was er helaas niet meer toen wij de plek bezochten).

IJssellinie

Over deze linie uit de Koude Oorlog verscheen een uitgebreid artikel van Herman van Zanten in Koerier 112, de uitgave van september 2012. We verwijzen voor de achtergronden graag naar dat artikel. Heel kort; het was tijdens de Koude Oorlog een waterlinie met inundaties vooral ten oosten van de IJssel. Die inundaties werden tot stand gebracht door op drie plekken in IJssel, Neder-Rijn en Waal grote caissons te laten afzinken, die de normale waterdoorvoer blokkeerden.

Caissonhaven in Arnhem, oktober 1993

Die drie afsluitplekken zijn dus het belangrijkste element om tot de onderwaterzettingen te komen. Maar er is meer infrastructuur nodig om alles goed en in samenhang te laten werken. Dat krijgt vorm door een groot aantal inundatiewerken, van groot tot klein. Van belang is dat het zuidelijke uiteinde van de linie bij Nijmegen ongeveer zeven meter hoger ligt dan het noordelijke einde bij Meppel. Net als bij de oudere waterlinies is daarom sprake van inundatiekammen van verschillende hoogte. 59 zijn het er maar liefst! Het water moet over alle kommen worden verdeeld, en daarbij worden allerlei verspreidingsmiddelen gebruikt. In het totaal zijn dat er ongeveer 750! Niet alleen inlaatwerken, maar ook keermiddelen. Die moeten ervoor zorgen dat het water niet zomaar weer wegloopt uit het onderwater gezette terrein. Daarnaast is het zo dat het inunderen niet een eenmalige actie is. Als het terrein onder water staat, is er blijvende aandacht nodig om de inundatie op het juiste peil te houden. Dat peil is belangrijk, want het water moet zo diep zijn dat het terrein onbegaanbaar is, maar ook weer niet zo diep dat een vijand boten kan gebruiken. Dat is sinds jaar en dag al het uitgangspunt bij inundaties.

Hoofdinlaatwerk

Om te beginnen zijn er de hoofdinlaatwerken. De naam zegt al dat die tot de belangrijkste voorzieningen behoren. In het totaal komen er zeven, die allemaal ongeveer dezelfde uitvoering kennen. Ook bij Zutphen komt er een, bestaand uit twee kokers. Hij wordt gebouwd op de rechteroever van de IJssel, ter hoogte van kilometerraai 923.

Hoofdinlaatwerk – Topotijdreis 2022

Bijzonder is dat wanneer we de plek bekijken op de topografische kaart, hier tot 1956 sprake is van "Oude Batterij". Ook in een eerder verleden zijn hier dus militaire werken! Misschien een relatie met het feit dat het tegenwoordige aangrenzende

bungalowpark wordt aangeduid met de naam Vesting de Bronsbergen?? Een eerste zoekactie via Google levert alleen verwijzingen naar een ander soort batterijen op!

Restanten van het inlaatwerk zijn nog steeds te zien aan weerszijden van de dijk, die ook de naam Bronsbergen draagt (voorheen Emmerikse Weg).

Binnen de genoemde 750 inundatiewerken, heeft deze het nummer 3188a. De constructie is van gewapend beton en ieder van de twee kokers is 5,5 meter breed. Met een klepconstructie kunnen de kokers worden geopend en gesloten. Met twee kokers is de inlaatcapaciteit een kleine 100 m³ per seconde. Om te voorkomen dat in tijd van vrede iets misgaat, is aan de rivierzijde een dubbele rij schotbalken aangebracht. De ruimte ertussen wordt gevuld met klei.

Twee afbeeldingen van Google Streetview 2023

Schotbalken

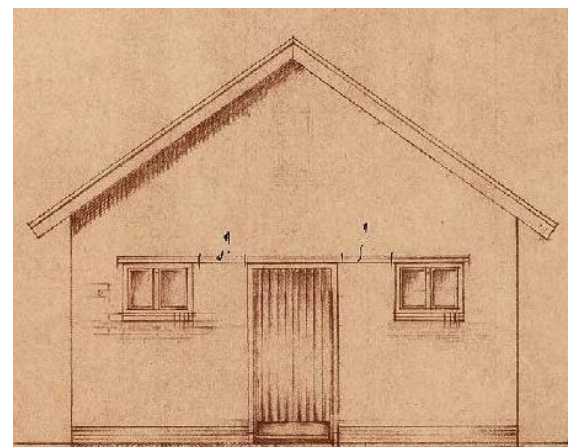
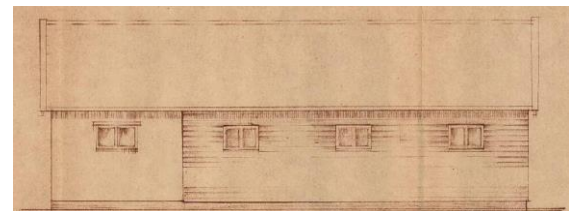
Niet alle werken worden specifiek gebouwd voor het militaire doel. Ook wordt voor de onderwaterzetting gebruik gemaakt van al bestaand civiele werken, zoals sluizen. Die dienen dan als hoofd-inlaatwerk of terrein-inlaatwerk. In het bijzonder de keerwerken zijn in de meeste gevallen al bestaande uitwateringssluizen en duikers. Die keerwerken moeten dicht blijven en dat gebeurt bijvoorbeeld door schotbalken aan te brengen. Dit brengt ons uiteindelijk bij het object waar het allemaal om begon! Een van

de sluizen die wordt ingezet voor de IJssellinie, staat ten noorden van Zutphen, op de westoever van de IJssel. Om precies te zijn iets ten noorden van kilometerraai 929, tegenover waar nu de jachthaven is. Deze uitwateringssluis is de verbinding tussen de Hoendernesterbeek en de IJssel.

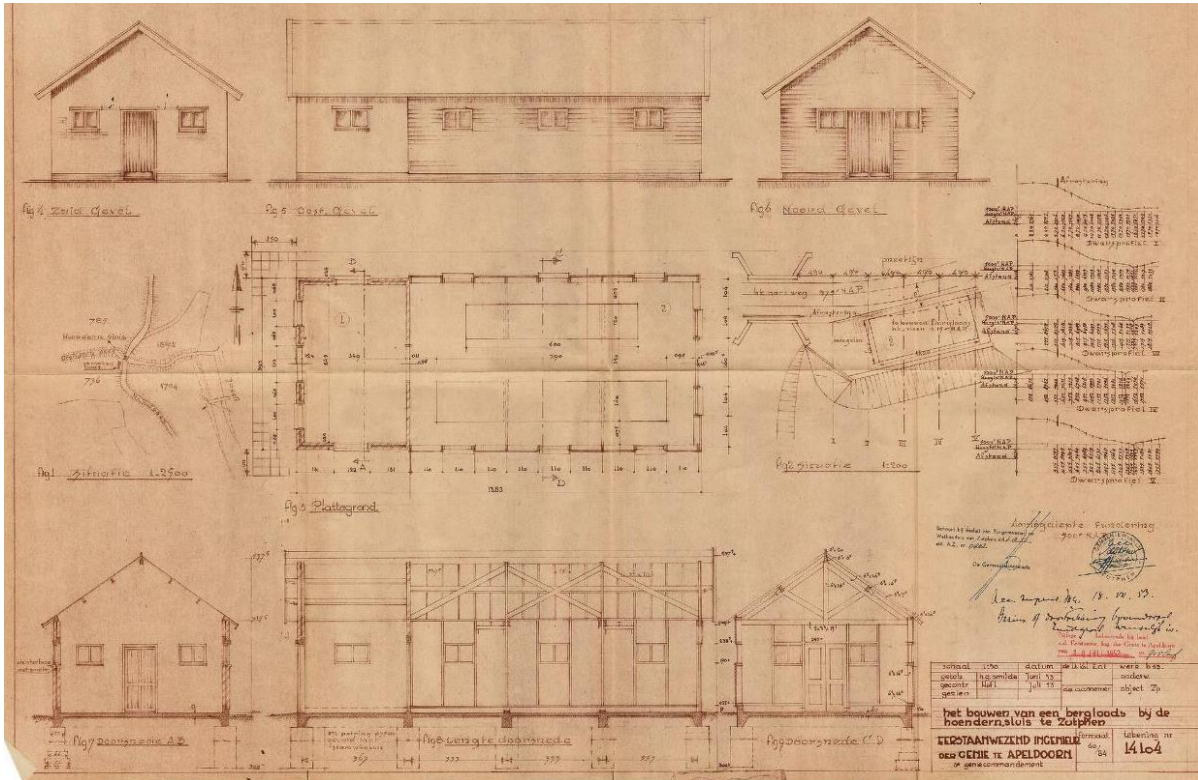

Topotijdreis 2001

Het blijkt niet heel duidelijk uit de bronnen, maar het lijkt dat de sluis een rol krijgt als keerwerk. De sluis ligt er zoals gezegd al; wat wordt toegevoegd in het kader van de IJssellinie is een schotbalkenloods. De loods wordt gebouwd op een stevige betonnen fundering die direct ten westen van de Vliegendijk ligt. Zo'n driekwart van de loods wordt opgetrokken uit houten planken. Alleen het kwart aan de zuidkant lijkt te bestaan uit metselwerk¹. De loods is bijna 14 meter lang, heeft een breedte van bijna 6 meter en is bijna 5.5 meter hoog.

¹ Zo lijkt het op de bouwtekening die is opgenomen in *Verborgen overblijfsel uit de Koude Oorlog*.

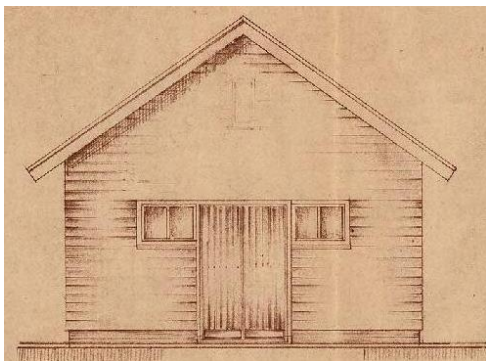

Niet alleen liggen er de schotbalken om het keerwerk in tijden van dreiging af te sluiten, maar ook gereedschap, davits om de balken te tillen, speciale kleding, een bootje, staaldraad, touwen en kruiwagens vinden er een plek.

De bouwtekening en uitsneden daaruit komen van de Eerststaanwezend Ingenieur der Genie te Apeldoorn². De complete tekening staat hierboven afgebeeld. De eerste tekening op de vorige bladzijde toont het gebouw in de lengte, met links aan de zuidkant het gemetselde deel. De ingang daarvan – de zuidkant – is daaronder afgebeeld. De tekening hieronder toont de noordelijke ingang. Ik vermoed dat daar de schotbalken lagen, en dat het andere materiaal lag opgeslagen in het gemetselde deel.

We zien de grondplaat hierboven in zuidelijke richting. Vooraan de inkeping waar de dubbele deuren hingen die toegang gaven tot het schotbalkdeel. Op het iets anders gekleurde deel achteraan stond het gemetselde deel.

Wat de organisatie betreft; de sluis valt binnen het Station Voorst van het Leiderschap IJssel West van de Afdeling IJssel Midden. Voor de context: de IJsellinie kent drie afdelingen:

- IJssel Noord
- IJssel Midden
- IJssel Zuid (waaronder Neder-Rijn en Waal)

Hoewel het bouwen van zo'n loods een geheime militaire actie is, wordt de gemeente Zutphen toch gewoon om vergunning gevraagd. In de aanvraag van de al genoemde Ingenieur der Genie te Apeldoorn

² Regionaal Archief Zutphen, via *Verborgen overblijfsel uit de Koude Oorlog*.

De foto boven is genomen vanaf de dijk. Links de grondplaat van het gemetselde deel en rechts die van de houten opbouw. De bomen er vlak achter volgen de loop van de Hoedernesterbeek. De foto hieronder toont een voorbeeld van een schotbalkenloods uit de Koude Oorlog, en dan gaat het om het gebouwtje rechts op de achtergrond. Het is ook onderdeel van de IJssellinie en staat aan de Barend Ubbinkweg in Doesburg.

BUNKERCOMPLEX VOORBURG

Inleiding

Wel eens gehoord van een Duits bunkercomplex aan de Rodelaan in Voorburg? Zo begint ongeveer de vraag van trouwe lezer en "aangever van informatie" Rob Devilee. Best veel tegengekomen over Duitse bunkers in Nederland, maar dit complex is echter onbekend voor uw redactie. Wij laten ons natuurlijk niet uit het veld slaan, en voor de zoveelste keer begint er een speurtocht. In de literatuur en op internet is er weinig te vinden. Dit korte artikel had dan ook niet tot stand kunnen komen zonder de hulp van enkele deskundigen, waarvoor grote dank.

Burgerwacht

Voor het begin van de Tweede Wereldoorlog treffen we op en rond de locatie van de begraafplaats vooral weilanden. Sinds 1935 zou hier een schietbaan zijn van de in 1918 opgerichte Voorburgse afdeling van de Burgerwacht, met de naam schietbaan Oost Duivesteijn³. De Burgerwachters houden hier iedereen maandagavond schietoefeningen, in ieder geval tijdens de zomermaanden. In de winter oefent men binnen, op een andere locatie. Ook de Landstorm gebruikt de schietbaan 's zomers, maar dan op woensdagavond! De schietbaan is er iets eerder dan de Oosterbegraafplaats, die in 1937 in gebruik wordt genomen. We bekijken de situatie op de topografische kaart. Die kaart wordt niet ieder jaar "ververst". In 1934 ziet een nieuwe versie het daglicht. Daarop nog niets te zien van wat ons bezig houdt. Geen schietbaan, geen begraafplaats en al helemaal geen bunkercomplex! Wellicht spelen de crisis- en bezettingsjaren een rol, maar pas in 1952 wordt de kaart geactualiseerd, zie de afbeelding hieronder.

³ Topotijdreis is altijd een mooie bron om de situatie door de loop der jaren te bekijken. De betreffende schietbaan is pas te zien op de versie van de topografische kaart van 1952. Ook de Oosterbegraafplaats is pas te zien op de versie van dat jaar.

We zien dan de schietbaan verschijnen, en ook het eerste deel van de Oosterbegraafplaats. De bunkers komen niet in beeld; mogelijk heeft dat te maken met het gebruik door de Bescherming Bevolking. Maar wel is de tankgracht in beeld. Zie het kaartje in de linkerkolom!

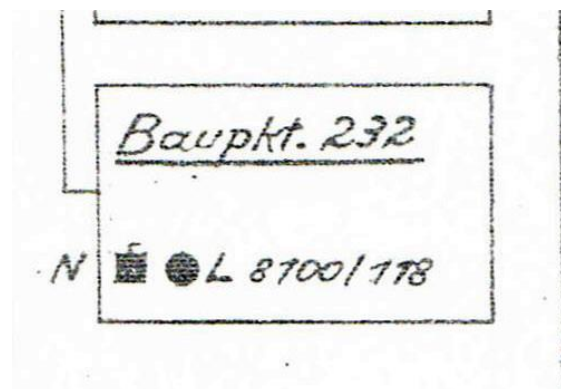
In 1940 staat ter plekke een Nederlands radiostation, dat is ondergebracht in een houten barak. Een foto is bekend met een groepje Duitse landmachtmilitairen, staand voor een gebouw van de radiozender Rodelaan. Is dat hun eigen radiozender? Of is het de radiozender van de Nederlanders uit 1940? In ieder geval is het een houten barak. En de militair in het midden van het groepje draagt een IJzeren Kruis tweede klasse op de manier van net na uitreiking. Heeft dat te maken met de strijd rond Den Haag in mei 1940 en is de foto toen gemaakt?

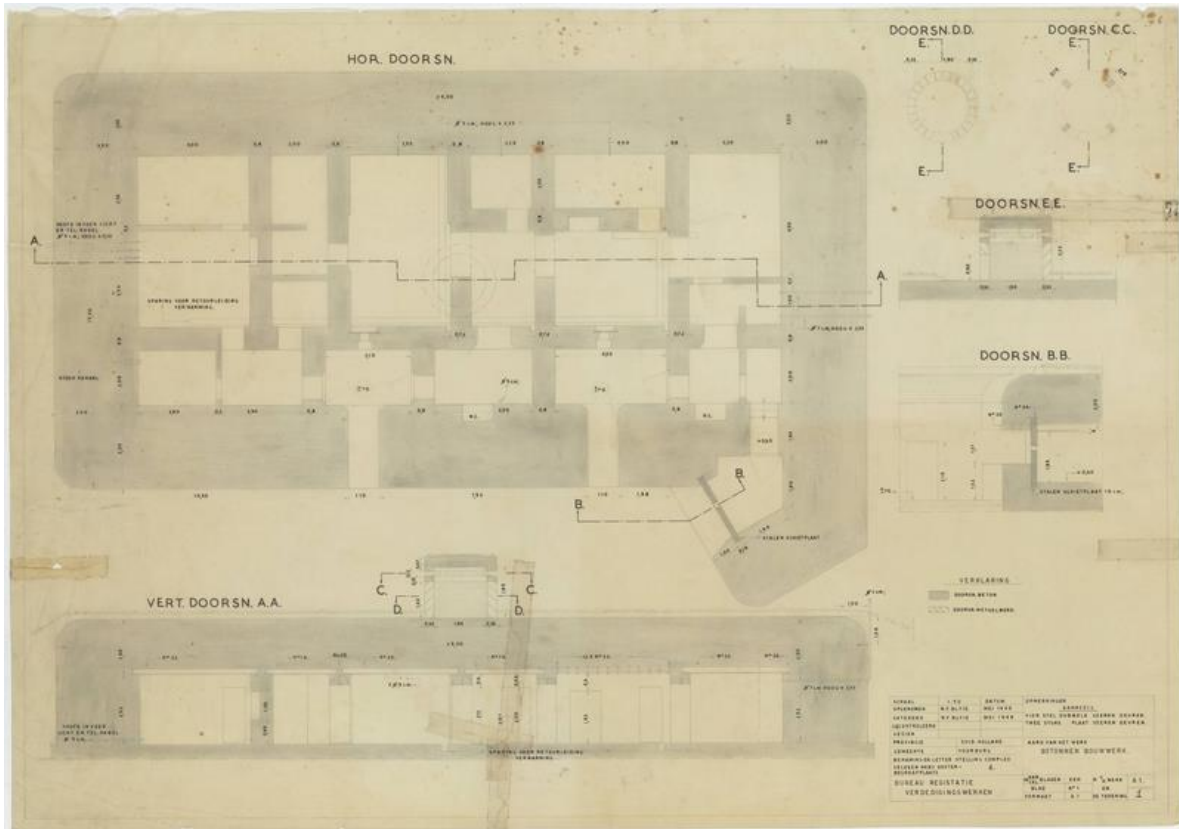

Radiostation Rodelaan
Facebook – Historie Theater Voorburg

Luftwaffe

Het complex waarnaar onze belangstelling uitgaat, heeft meerdere bewoners gekend tijdens de Duitse bezettingsperiode van de Tweede Wereldoorlog. Het lijkt voor het eerst te verschijnen op een kaart van 25 maart 1944. Maar dat is kennelijk niet de beginsituatie.

Sanitätsunterstand 118, zie kader bladzijde 11. Nationaal Archief – BRV.

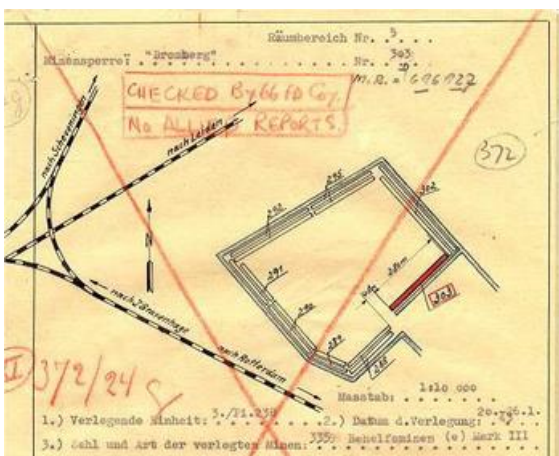
Om het terrein te beschermen tegen geallieerde luchtaanvallen, bouwen de Duitsers er ook negen opstellingen voor luchtdoelmitrailleurs. Om het complex te beschermen tegen grondaanvallen, wordt er een tankgracht omheen gegraven. Aan de buitenrand worden prikkeldraadversperringen aangebracht. En aan de binnenrand van de tankgracht komen mijnenvelden.

versperring aangebracht⁵. Bij de aanleg van het complex, zouden de dienstwoningen van de Oosterbegraafplaats zijn gesloopt. Niet duidelijk is of al deze gebouwen en voorzieningen er in een keer komen, of verspreid over de rest van de oorlog en gebouwd door verschillende gebruikers.

Wanneer gebouwd?

Uit de bronnen wordt niet duidelijk in welke periode het gebruik door de Luftwaffe plaatsvindt. In *Atlantikwall in kaart* staan veel kaarten uit verschillende periodes. Aanvankelijk staat er nergens iets ingetekend op de bewuste plek in Voorburg. Was dat niet nodig vanwege de aard van de kaart? Of was er nog niets op die plek?

Een "grove" kaart uit februari 1942 toont de opstellingen in Zuid-Holland van eenheden van de 82^e en 719^e Infanteriedivisionen, die daar dan garnizoensdienst draaien. Ongeveer ter hoogte van de locatie die het onderwerp van dit artikel is, zien we dat een aantal compagnies zijn gestationeerd van het 166^e Infanterieregiment. Dat regiment is

Bron: Rapport AVG 2016

Het complex kan worden betreden vanaf de Rodelaan. Waar de toegangsweg over de Broeksloot loopt, wordt een verplaatsbare

⁵ Terreinbeschrijving uit verslag kapitein Van der Kloet van 14 maart 1946. Met dank aan Kees Neisingh. De brief maakt niet duidelijk of dit complex al compleet vorm kreeg ten tijde van het gebruik door de Luftwaffe. Misschien is een deel later uitgevoerd.

onderdeel van de 82^e Infanteriedivision. Maar het is niet met zekerheid te zeggen of deze troepen gebruik maken van "onze" plek in Voorburg.

Hetzelfde geldt voor een kaart op grote schaal van 18 augustus 1942 "*Versorgung der Truppen im Angriffsfall*". Die toont de locatie van een *Heereskraftwagenpark* ongeveer op "onze" plek in Voorburg. De kaart toont geneeskundige voorzieningen, logistieke centra en bepaalde routes binnen het gebied van de 719^e Infanteriedivision in het geval van een geallieerde invasie⁶. Maar door die grote schaal is niet met zekerheid te zeggen dat het "ons" gebied betreft.

Verder wordt 3 september 1943 genoemd als moment waarop de Wehrmacht het terrein van de Oosterbegraafplaats vordert. Wehrmacht is de krijgsmacht in zijn geheel, dus landmacht, luchtmacht, marine en ook de Waffen-SS. De begraafplaats kan dan niet meer worden gebruikt door de Voorburgers. Zij moeten hun doden weer begraven op de plek waar zij dat voor 1937 deden. Januari 1944 wordt genoemd als moment van verdere uitbreiding⁷. In die maand wordt ook het dienstgebouw van de begraafplaats gesloopt, omdat het in het schootsveld van de Duitsers staat.

Landmacht

Een eerste vermelding is er in ieder geval op een stafkaart van 25 maart 1944⁸. Dan wordt het complex gebruikt door de landmacht (Heer, in het Duits). Het wordt daar benoemd als XXXXVII H (47 dus, waarbij de H staat voor Heer; Duits voor landmacht). Met gebruik door Fest.Nachr.Aufkl.-St. 2 -1.2. Waarover hebben we het dan? Het is de staf van de Festungsnachrichten Aufklärung en twee compagnieën. Dit is een bijzondere verbindingseenheid, rechtstreeks verbonden aan de staf van het 88^e Armeekorps. Dit korps vormt het troepencommando over de Duitse landmachteenheden in Nederland⁹. De eenheid van de Luftwaffe was er dus waarschijnlijk al eerder, maar vanaf wanneer is helaas niet terug te vinden.

Atlantikwall

Tussendoor even een blik op de situatie begin 1944 aan de Nederlandse kust. Het belangrijkste deel is de verdediging van de

kust, waarvoor de Duitsers sinds enkele jaren de Atlantikwall ontwikkelen. Die betonnen verdedigingslinie moet in de eerste plaats landingen vanuit de zee voorkomen. Maar daarnaast worden de steunpunten langs de kust ook verdedigd tegen aanvallen in de rug. Dat gebeurt bij ieder complex van steunpunten. Nadat de Geallieerden zijn geland in Normandië en gestadig oprukken over het Europese vasteland, geven de Duitsers de verdediging naar landskant meer aandacht. Later in dit artikel gaan we daarop verder in.

RAF 10 september 1944
Haags Gemeentearchief

Waffen-SS

We belanden nu bij een ander onderdeel van de Duitse strijdkrachten, namelijk de Waffen-SS. In Zuid-Holland bevindt zich de E und A Division – de Ersatz- en Ausbildungsdivision van de Waffen-SS. Deze eenheid speelt sinds eind 1942 een rol in de kustverdediging. Niet voor de verdediging van het feitelijke kustgebied, want daarvoor vindt generaal Hans Wolfgang Reinhard (1888 – 1950), deze soldaten niet geschikt. Reinhard is bevelhebber van het eerder al even genoemde 88^e Armeekorps. Zoals eerder al opgemerkt, is dit korps het troepencommando over de Duitse landmachteenheden in Nederland. Maar het is ook verantwoordelijk voor de kustverdediging van het grootste deel van Nederland. De E und A Division maakt onderdeel uit van die kustverdediging, en is dus ondergeschikt aan Reinhard. De commandant van de divisie wil graag de kust zelf verdedigen; hier is dus sprake van enige competitiestrijd en verschil van mening tussen landmacht en Waffen-SS.

⁶ *Atlantikwall in kaart*, bladzijden 290 en 291.

⁷ *Vooronderzoek*.

⁸ *Atlantikwall in kaart*, dat het complex weergeeft op twee stafkaarten, maar het in de tekst niet behandelt.

⁹ *Van Capitulatie tot Capitulatie*.

In plaats van de kust, worden de troepen verantwoordelijk voor de verdediging van het landfront van de sector. Verderop in dit artikel meer daarover...

Karl Maria Demelhuber
Wikimedia Commons

Stützpunkt XXXXVII

De divisie wordt geleid door de SS-Gruppenführer Karl Maria Demelhuber (1896 – 1988). En deze generaal krijgt zijn hoofdkwartier in het complex in Voorburg¹⁰. Hij bekleedt ook de functie van Befehlshaber der Waffen SS in den Niederlande.

In de eerste helft van mei 1944 verhuist Demelhuber met het grootste deel van zijn staf naar het complex in Voorburg. Daar zou hij zijn hoofdkwartier eerst in een boerderij hebben gevestigd, en vervolgens in een bunker. In ieder geval binnen het Stützpunkt XXXXVII¹¹.

Hoeve de Loo

Atlantikwall in kaart vermeldt dat het steunpunt wordt omringd door de gracht van een verdwenen middeleeuwse ridderhofstede. Op de topografische kaart is de tankgracht pas te zien op de uitgave van 1952; op voorgaande edities is er niets van te zien. Iets interessants is wel te zien op de editie van 1849. Dan zien we ongeveer op

de plek wel iets dat op een voormalige hofstede zou kunnen wijzen, met de naam De Loo en met een gracht eromheen! (Topotijdreis). Wikipedia bevestigt het bestaan ervan: rond 1800 afgebroken, met sinds 1891 een boerderij De Loo of Het Loo. Deze boerderij wordt gesloopt in 1963. Hoewel de boerderij op de kaart iets westelijker lijkt te liggen dan het steunpunt, is het wellicht de plek waar Demelhuber begint met zijn hoofdkwartier). Tegenwoordig vinden we hier ongeveer Station Voorburg 't Loo.

Naast de Führungsabteilung van de staf treffen we hier de daarbij behorende SS-Nachrichtenkompanie, KTD en VGAD. De onderdelen en de samenstelling ervan, zien we terug op een kaart van 24 mei 1944¹². Het gaat om:

- Führungsabteilung met 12 officieren, 24 onderofficieren en 89 manschappen.
- Nachrichtenkompanie met 2 officieren, 14 onderofficieren en 82 manschappen.
- KTD Kraftfahrt Transport Dienst 1 officier, 1 onderofficier en 6 manschappen. Het was een eenheid die was belast met vervoer en verhuizingen van eenheden van de Wehrmacht. Ook Nederlandse chauffeurs waren hiervoor in dienst.
- VGAD Verstärkter Grenzaufschichtsdienst (Zollgrenzschütz), een organisatie van bewapende militaire douanedienst, met 2 officieren en 4 onderofficieren.

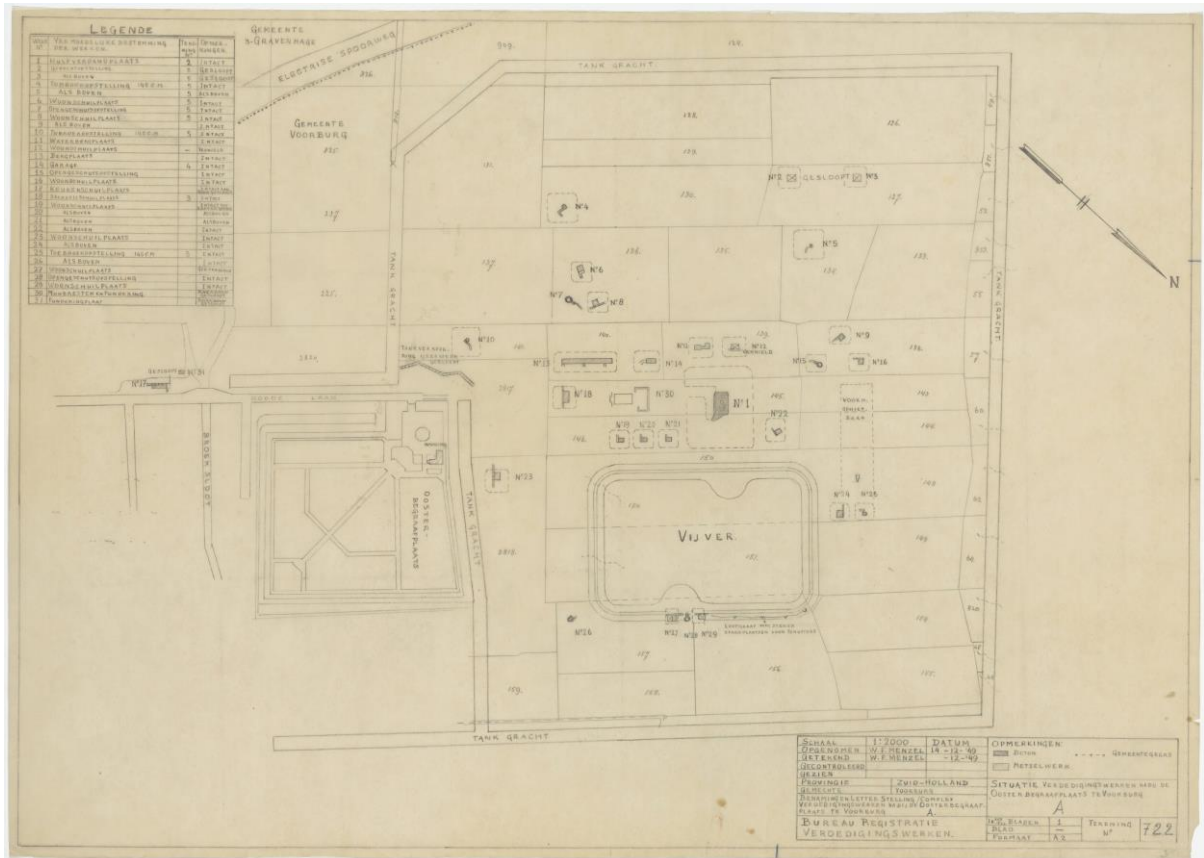

RAF 6 oktober 1944
Haags Gemeentearchief

¹⁰ *Van Capitulatie tot Capitulatie.*

¹¹ *Atlantikwall in kaart.*

¹² *Atlantikwall in kaart.*

Nationaal Archief - BRV

In het totaal biedt het complex dus plaats aan 17 officieren, 43 onderofficieren en 177 manschappen. Het complex draagt in mei 1944 nog steeds de aanduiding Stützpunkt XXXXVII. Alleen de H is weggefallen, want het steunpunt is nu immers van de Waffen SS.

Een deel van de staf van de Befehlshaber der Waffen SS gaat naar Stützpunkt XLVIII in Park Overvoorde in Rijswijk. Het gaat daarbij om de kwartiermeester, de adjudant en enkele kleine eenheden¹³.

De meerdere van Demelhuber, Höhere SS und Polizeiführer Hans Albin Rauter (1895 – 1949), bezoekt hem al snel op zijn nieuwe plek. Hij schrijft over zijn bezoek in een brief aan Heinrich Himmler. Die is Reichsführer SS; in het Duitse Rijk de hoogste functionaris van de SS. Hij geeft aan dat Demelhuber een zeer goed onderkomen heeft in een voormalig complex van de Luftwaffe. Een uitgebreid steunpunt, met er omheen een tankgracht van 13 meter breed, en hindernissen. De Luftwaffe heeft hier flink

wat geld uitgegeven!, schrijft Rauter in zijn brief.

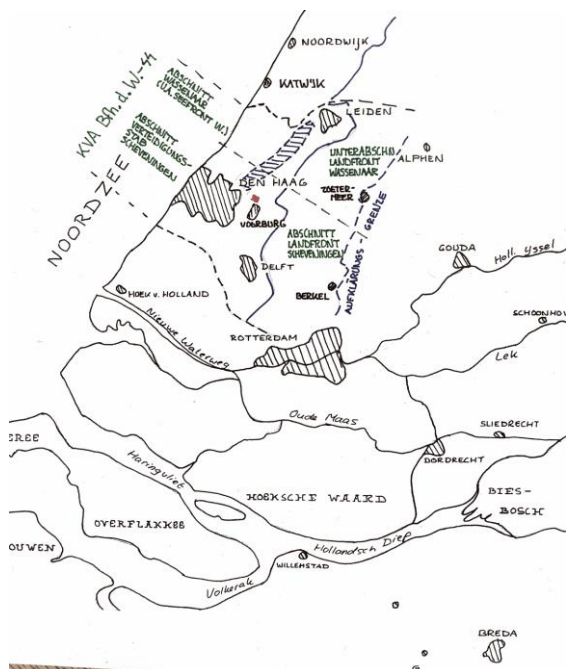
Sector van de Waffen-SS

Ten tijde van zijn bezoek zijn de SS-eenheden hard bezig om de landinwaartse verdediging – het Neue Landfront – van de Atlantikwall tussen Delft en Leiden uit te breiden, laat Rauter ook aan Himmler weten. We moeten oppassen dat hier geen verwarring ontstaat. Alle steunpunten aan de kust hebben een eigen Landfront. Maar meer naar het oosten, zo'n 10 km, is er parallel aan de kust een aaneengesloten Neue Landfront. De lijn begint in het noorden aan de kust oostelijk van Den Helder, en eindigt in het zuiden ongeveer bij Bergen-op-Zoom.

De SS-eenheden zijn verantwoordelijk voor de verdediging van een deel daarvan. Om precies te zijn de *Unterabschnitte Landfront Wassenaar* en de *Abschnitt Landfront Scheveningen*. Deze lijn vormt een landinwaartse verdediging van de Atlantikwall. Zij is niet sterk uitgevoerd met betonnen werken, maar bestaan vooral uit veldversterkingen, schuttersputten, loopgraven, prikkeldraadversperringen en

¹³ Voor een uitgebreide beschrijving van dat complex; zie *Rijswijk, park Overvoorde tijdens de Tweede Wereldoorlog en Koude Oorlog*.

tankgrachten¹⁴. De grootste concentratie van steunpunten zien we oostelijk van Leiden en Delft. De linie wordt alleen bezet als er dreiging van een aanval is.

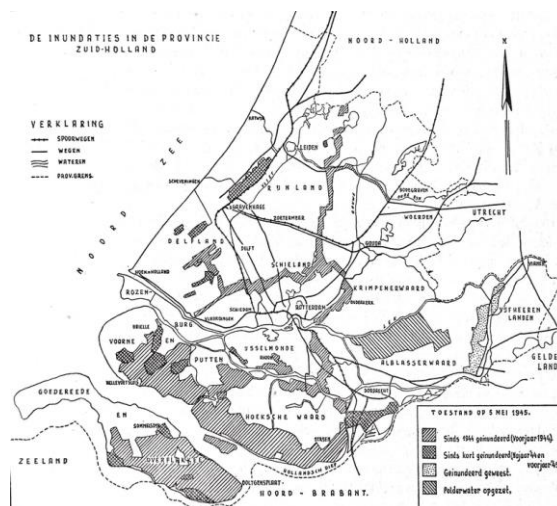

Tekening auteur

Wat in deze regio binnen de verantwoordelijkheid van de Befehlshaber der Waffen SS valt, is aardig te zien op het kaartmateriaal¹⁵, en we proberen het hier kort te omschrijven. De sector wordt aangeduid als *Küstenverteidigungsabschnitt (KVA) Befehlshaber der Waffen-SS*; een hele mond vol! Daarom noemen we het verder maar gewoon KVA. Die bestaat uit twee onderdelen; *Abschnitt Wassenaar* in het noorden en *Abschnitt Verteidigungsstab Scheveningen* in het zuiden. De noordgrens van KVA is ongeveer bij paal 90, zo'n twee km ten zuiden van Katwijk. De grens loopt dan ongeveer via het Panbos (Pan van Persijn) naar Bellesteyn in het noordwesten van Wassenaar. Vandaar noordoostwaarts onder Oegstgeest door en dan in een boog om Leiden heen. Ten zuiden van die stad volgt de grens ongeveer het tracé van de huidige snelweg A4, tot bij Leidschendam. Dan met een slinger overwegend zuidwaarts om Delft heen. Ten zuiden van Delft grofweg noordwestwaarts via Den Hoorn, Wateringen en Loosduinen naar Kijkduin. Een aantal kilometers ten oosten van deze linie, en ongeveer parallel eraan, loopt nog de *Aufklärungsgrenze*. *Aufklärung* is in het

Nederlands verkenning, dus waarschijnlijk moest in het tussenliggende gebied regelmatig ter verkenning worden gepatrouilleerd.

Maar we zijn er nog steeds niet. Net als de Nederlanders eerder, maakten de Duitsers gebruik van onderwaterzettingen. Nog verder naar het oosten en parallel aan de kust, kwamen er twee waterlinies: de *vordere* en de *hindere Wasserstellung*. Eerstgenoemde liep tussen Amsterdam en Rotterdam, de tweede tussen Amsterdam en Breda. Grotendeels lijkt die tweede de loop van de Nieuwe Hollandse Waterlinie te volgen. In feite hebben die twee waterlinies niet tot doel de Atlantikwall tot rugdekking te dienen. Het is eigenlijk andersom; zij dienen om het (Duitse) achterland te beschermen als een Geallieerde landing op de kust toch lukt. Omdat de linies een ander doel hebben, gaan we er in dit artikel niet verder op in. Maar we laten het water niet helemaal los. Want ook binnen de KVA wordt in beperkte mate gebruik gemaakt van onderwaterzettingen. Een kaart van 7 mei 1945¹⁶ toont de door de Duitser gestelde inundaties in West-Nederland. Daarop is een smalle strook te zien parallel aan de kust tussen Den Haag en Leiden. Dat zijn de polders tussen de Rijksstraatweg/N11 in Wassenaar en de spoorlijn van Den Haag naar Leiden. In feite in de "achtertuin" van het complex in Voorburg, behoort dit tot de laatste inundaties die de Duitsers stellen.

Duitse inundaties
Bron: Van Capitulatie tot Capitulatie

De Befehlshaber der Waffen SS is dus verantwoordelijk voor rugdekking van de kustverdediging. Zoals eerder aangegeven, wil generaal Reinhard niet dat de SS-troepen de feitelijke kustverdediging op zich nemen.

¹⁴ <https://bezettinginbeeld.nl/achtergrond/de-verdedigingsgebieden-in-zuid-holland/>

¹⁵ *Atlantikwall in kaart*, bladzijden 162 en 163. De hele beschrijving is vooral op deze kaart gebaseerd.

¹⁶ *Atlantikwall in kaart*, bladzijde 216.

Die is dan ook een taak van eenheden van de 16^e Luftwaffefelddivision. Deze divisie is opgericht in december 1942. Zij wordt na training en oefeningen in maart 1943 naar Nederland verplaatst. Vanaf de zomer van dat jaar wordt zij ingezet voor de kustverdediging.

Ongeveer een jaar later, in juni 1944, vertrekt de divisie weer om te worden ingezet in Normandië. En in oktober van dat jaar vertrekken ook de eenheden van de Waffen SS Ersatz- und Ausbildungsdivision. Zij worden verplaatst naar het Oostfront. Hoe lang Demelhuber in Voorburg is gebleven, is niet te achterhalen. Op een gegeven moment, misschien was dat na Dolle Dinsdag 5 september 1944, is hij naar Apeldoorn vertrokken.

Kriegsmarine

Kennelijk verdwijnt de Waffen SS daarmee uit Voorburg. Het complex blijft echter niet ongebruikt. In januari 1945 wordt een verbindingseenheid van de Kriegsmarine ingehuist. Daarmee hebben alle Duitse krijgsmachtonderdelen (Luftwaffe, Heer, Waffen SS en Kriegsmarine) uiteindelijk gebruik gemaakt van het complex! Die marine-eenheid ligt eerst in Scheveningen, maar moet daar weg omdat de Führer der Schnellboote meer ruimte nodig heeft. De verhuizing vergt wat technische aanpassingen op het complex in Voorburg. Het complex zou in gebruik zijn gebleven tot het einde van de bezetting, op 5 mei 1945.

Naoorlogs gebruik - Geallieerden

Na de oorlog nemen de geallieerden gebruik van het terrein tijdelijk over, en wel tot 1 oktober 1945. Het schijnt dat zij hier paarden lieten rondlopen om de aanwezigheid van mijnen op te sporen¹⁷.

- Toestemming Generale Staf

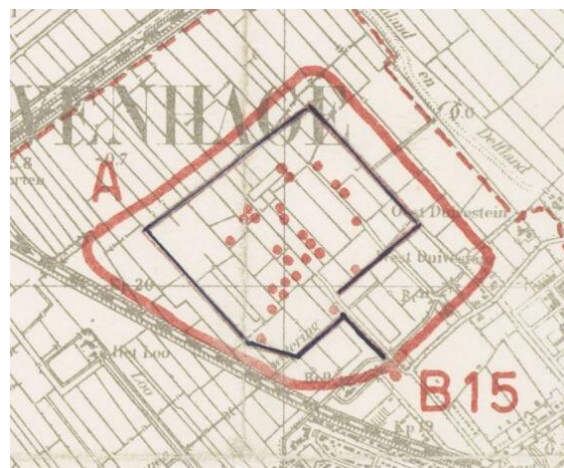
De gemeente Voorburg wil in ieder geval graag weer snel gebruik maken van de begraafplaats. Maar heel erg vlot is die mogelijkheid er niet. Men doet bij Defensie snel al navraag. Het is namelijk zo dat Defensie mogelijk belang ziet in het gebruik van Duitse bunkers, en er daardoor een formeel verbod komt op het afbreken van bunkers. Om die bouwwerken toch te mogen slopen, moet er eerst een machtiging komen van de Chef van de Generale Staf¹⁸. Bij sloop blijven pantserdelen overigens eigendom van Defensie!

In maart 1946 bezoekt kapitein Van der Kloet het complex. Hij voert namens de Generale

¹⁷ Vooronderzoek.

¹⁸ Rijswijk – Park Overvoorde.

Staf een verkenning uit – zie de noodzakelijke machtiging van de Chef daarvan -, samen met iemand van gemeentewerken Voorburg. Zijn beschrijving is eerder in dit artikel opgenomen. De kapitein constateert dat er voor zijn bezoek al landmijnen zijn geruimd, maar dat het werk zeker nog niet is afgerond. Kennelijk heeft de verkenning ook te maken met een verzoek van de gemeente Voorburg tot opruimen van het terrein, en de kapitein heeft daartegen geen bezwaar. Er zijn meer berichten uit dat jaar die gewag doen van de aanwezigheid van mijnen. Die moeten, en dat geldt ook voor de bunkers en de loopgraven, worden weggehaald voor de begraafplaats weer in gebruik kan worden genomen. Dat lijkt dan uiteindelijk in de loop van 1946 te lukken. En in het jaar daarop, 1947, begint men met het slopen van bunkers op terrein dat is voorzien voor de uitbreiding van de Oosterbegraafplaats. Die uitbreiding wordt vervolgens gerealiseerd in 1948. Dat is ook het moment waarop de laatste prikkeldraadversperringen worden weggehaald. Een groot deel van de bouwwerken staat er dan kennelijk nog.

Blokkaart 3 K - BRV

- Registratie

Het Ministerie van Defensie heeft het Bureau Registratie Verdedigingswerken (BRV) opgericht. Medewerkers van dat bureau gaan alle Duitse werken in Nederland langs en maken er tekeningen van. In Voorburg is in mei 1946 sprake van een eerste inventarisatie. Verder meet- en tekenwerk wordt in ieder geval gedaan in mei en december 1949, en in februari en maart 1950. Onderscheid wordt daarbij gemaakt tussen een A- en een B-complex (respectievelijk genaamd "Oosterbegraafplaats" en "Begraafplaats". Niet helemaal duidelijk is wat precies waar ligt. Waarschijnlijk is het B-complex op en rond de bestaande begraafplaats, en is het A-complex het gedeelte binnen de tankgracht.

De inventarisatie levert een flink aantal bouwwerken op, in het totaal maar liefst 50. 33 daarvan vormen het A-complex en 17 het B-complex. Het enige "zwarte" werk is de eerder genoemde 118a; voor het overige gaat het om lichtere werken.

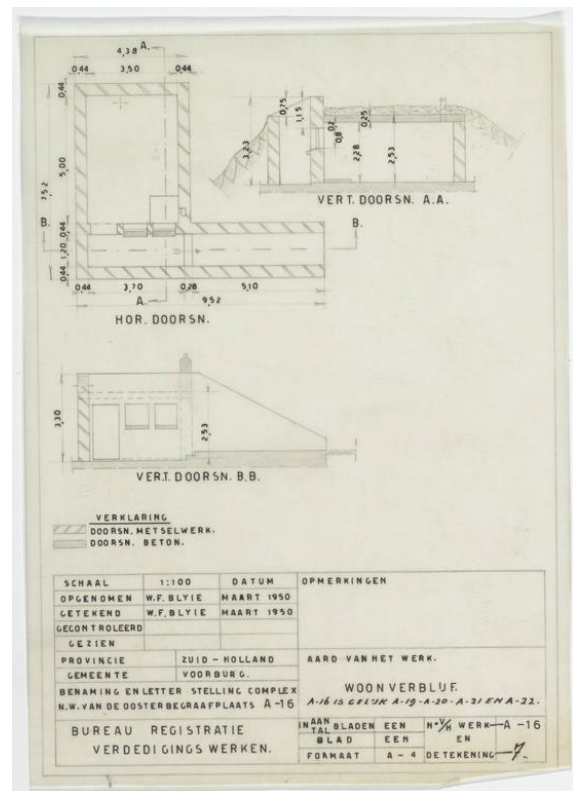
Rolf en Sackers noemen in *Duitse bunkers in Nederland* nog een tweede betonconstructie, maar zij plaatsen wel vraagtekens bij de bouw. Het betreft een Unterstand als Sonderkonstruktion. Een Unterstand is een onderkomen voor verschillende doeleinden, bijvoorbeeld voor munitieopslag. Sonderkonstruktion houdt in dat het geen bouwwerk is van een standaardtype. Het type dat Rolf en Sackers als plattegrond opnemen, doet wat denken aan bunkers van het standaardtype 134, maar dan wat kleiner. De naoorlogse inventarisatie van het BRV beaamt dat sprake is van een aangepaste versie van dat standaardtype, geplaatst op het B-complex. Het wordt genoemd als munitiebunker van gewapend beton. Er is echter ook nog een aantal kleinere werken van gewapend beton. Dat zijn exemplaren van een *Ringstand*, of *Offener Beobachter*, en beter bekend als Tobrukbunker. Hoewel het in Voorburg kennelijk gaat om losstaande exemplaren (waarschijnlijk opgenomen in een loopgraafstelsel), wordt dit soort werken ook vaak opgenomen in grote bunkers. Dit soort bunker dient als observatiepost, soms met opstelling van een machinegeweer of een mortier.

Wat vinden de medewerkers van het bureau verder op het terrein? Voor het grootste deel treffen zij woonschuilplaatsen aan voor het Duitse personeel. De meeste daarvan zijn opgetrokken uit zowel metselwerk als gewapend beton. Ook de meeste andere bouwwerken bestaan uit die combinatie. Het gaat om gebouwen als waterpomp en bergplaats, andere bergplaatsen, garage, keuken en bakkerij en kantine. Alleen uit metselwerken zijn enkele open opstellingen opgetrokken. Het bureau noteert in totaal 51 bouwwerken, waarvan 33 op A en 18 op B.

Hieronder een totaaloverzicht, met tussen haakjes het complex waar exemplaren staan:

- 118a Sanitätsunterstand (A)
- Sonderkonstruktion van de 134 (B)
- Tobruk (12 - 8 op A en vier op B, waarvan drie met gang)
- Woonschuilplaats
Gewapend beton en metselwerk (20 - 13 op A en 7 op B, waarvan één dubbel uitgevoerd en twee met gang)
- Open opstellingen
Metselwerk (4 op A)
- Waterbergplaats met pompgebouw
Gewapend beton en metselwerk (1 op A)

- Bergplaats
Gewapend beton en metselwerk (1 op A)
- Garage
Gewapend beton en metselwerk (1 op A)
- Keukengebouw en bakkerij
Gewapend beton en metselwerk (1 op A)
- Keukengebouw
Gewapend beton en metselwerk (1 op B)
- Kantine (1 op A)
- Funderingsplaat (1 op A)
- Onbekende bouwwerken
(1 op A, 4 op B waarvan één met de notering gewapend beton en metselwerk)
- Gang van metselwerk (op B)

Maar ook eind 1951 wordt nog gerapporteerd over het opruimen van bunkers op een terrein ten noordwesten van de Rodelaan, en over schade die daar is door de aanwezigheid van de tankgracht. Aangegeven wordt daarbij dat de resterende bunkers moeten worden opgeruimd vanwege uitbreiding van de plaatselijke bebouwing.

- Bescherming Bevolking

Kennelijk is er voorlopig nog geen sprake van sloop. Dat heeft te maken met het oprichten van de organisatie Bescherming Bevolking (BB). Dat is een in 1952 opgerichte burgerorganisatie. Als onderdeel van de civiele verdediging richt zij zich op bescherming van de bevolking tegen gevolgen van oorlogsgeweld. Later krijgt de BB ook een rol bij rampenbestrijding in vredetijd. Wanneer die bestrijding anders

wordt ingericht, wordt de BB in 1986 opgeheven.

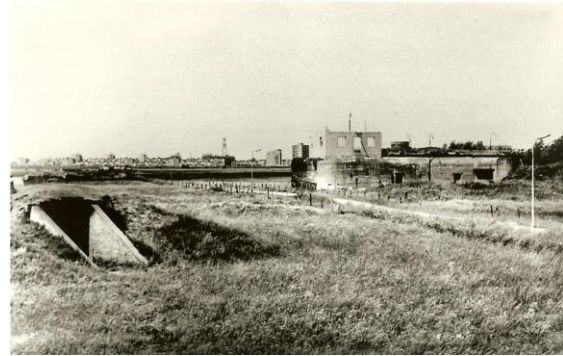
Embleem BB, collectie auteur

Maar zover zijn we nog niet. Bij haar oprichting wordt de BB verdeeld over een aantal kringen. Een daarvan is de Kring Den Haag, Rijswijk en Voorburg. Zo'n kring krijgt een commandopost voor de bevelvoering. Belangrijk is om zo'n post in te richten aan de rand van bewoond gebied. Vaak zijn door de Duitsers achtergelaten complexen daarvoor geschikt. Een zoektocht begint naar een commandopost voor de Kring Den Haag, Rijswijk en Voorburg. Het complex bij Voorburg is er één dat bij deze zoektocht aandacht krijgt. Men vindt het echter minder geschikt, vanwege ligging en telefoon- en wegverbindingen

De voorkeur gaat uit naar het complex Overvoorde, waar de Befehlshaber der Waffen SS tijdens de bezetting al enkele van zijn diensten onderbracht. Qua ligging en andere eisen is dit de meest geschikte plek voor de kringcommandopost. Het besluit daartoe wordt genomen door de gezamenlijke burgemeesters van de drie gemeentes, in juni 1951. De kosten daarbij mochten echter niet te hoog zijn!¹⁹ Maar Voorburg blijft wel in beeld voor gebruik door de BB. Want in *Zuid-Hollandse Paladijn* van december 1954 wordt gewag gedaan van het in gebruik nemen van het terrein als oefenplaats van de BB. De Paladijn is de

¹⁹ *Rijswijk – Park Overvoorde* en brief Hoofd BB van 16 juli 1951 (via Raphael Smid).

uitgave van die organisatie²⁰. Alle provincies, elf nog in die tijd, en de drie grote steden hebben een eigen editie van dit "clubblad".

Rechts, met opbouw, de Sanitätsunterstand 118.
Bron: facebook Historie Theater Voorburg

De officiële ingebruikname van het terrein is op zaterdag 13 november 1954. Bij die gelegenheid zijn aanwezig Jan Willem Noteboom (1893 – 1974), burgemeester van Voorburg, en vice-admiraal jonkheer Hendrik Albert van Foreest (1898 – 1981). Laatstgenoemde is dan hoofd van de A-kring Den Haag, Rijswijk en Voorburg van de BB. Op die dag is nog niet het hele oefenterrein gereed. Aan de noordzijde wordt het terrein nog uitgebreid. In ieder geval komt daar een brandschool, en dat is de eerste van de BB. Niet duidelijk is of die uitbreiding er ook echt is gekomen. Ook blijkt niet tot wanneer het complex in gebruik is gebleven bij de BB. Bij enkele afbeeldingen is sprake van 1965, dus tot die tijd zou dat zeker het geval moeten zijn. Overigens maakt de BB wel meer gebruik van achtergebleven Duitse bunkers, bijvoorbeeld als (kring-)commandopost. De commandopost van de kring Den Haag, Rijswijk en Voorburg wordt overigens ingericht op Park Overvoorde in het nabijgelegen Rijswijk²¹.

De Paladijn verwijst ook nog naar gebruik van één van de bunkers als champignonkwekerij. Die bunker zou later plaats hebben geboden aan de jongerensoos De Grijsze Kat. Tenslotte is nog sprake van gebruik van een deel van het terrein als vuilstortplaats²². De afbeelding waarop die stortplaats is te zien, is ongedateerd. De stort lijkt op de plek van een waterplas die is te zien op een luchtfoto van 18 maart 1945.

²⁰

<https://www.facebook.com/coldwarbunker.nl/posts/d41d8cd9/1249081651944248/> via Rob Devilee.

²¹ Zie voor een interessante beschrijving van dit complex *Rijswijk, Park Overvoorde*...

²²

<https://nl.pinterest.com/pin/1133288693701102809/>

Sanitätsunterstand 118 – Facebook Historie Theater Voorburg

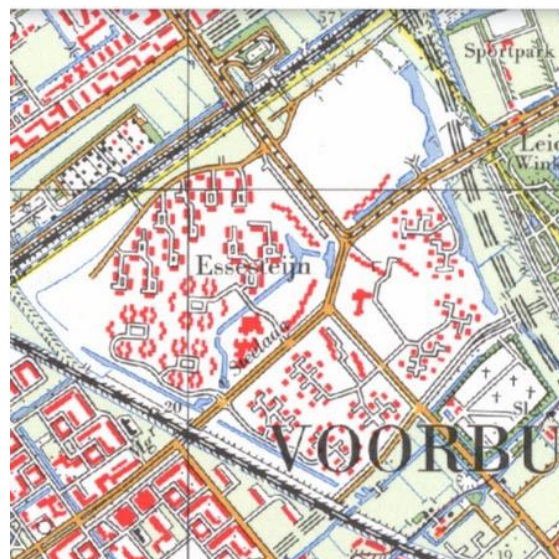

Precies in het midden de 118, links daarvan de vuilstortplaats. Jaartal onbekend.

De laatste bunkers zullen uiteindelijk verdwijnen bij de aanleg van de wijk Essensteijn. Die wijk zien we voor het eerste op de topografische kaart van 1974. Als we, voor de zoveelste keer, topotijdreis erbij halen, gaat het echter meer om de wijken Wijden en Tuinen. Die wijken verschijnen ook voor het eerst op de topografische kaart van 1974, die we hier afbeeldden.

Hoe het in de eerste naoorlogse jaren ook is gegaan; de Oosterbegraafplaats is er nog. Maar van het Duitse complex is niets overgebleven en het terrein ervan is tegenwoordig geheel opgegaan in de bebouwing van Voorburg! Dat is duidelijk te zien hieronder op de topografische kaart van 2022. We hebben geprobeerd de situatie van het Duitse complex daarop te projecteren, op het kaartje daaronder. In blauw ongeveer het verloop van de tankgracht, het groene vak geeft ongeveer de ligging aan van de

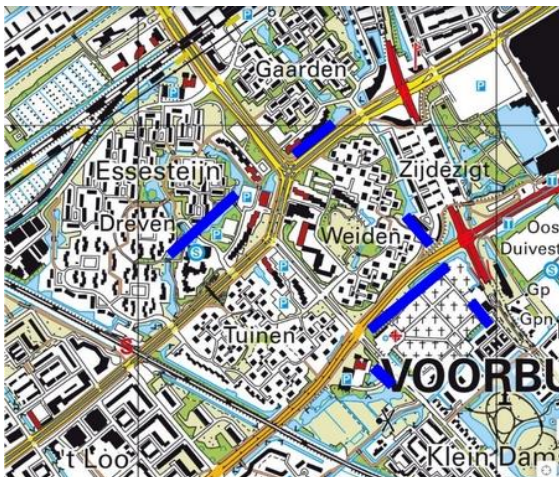
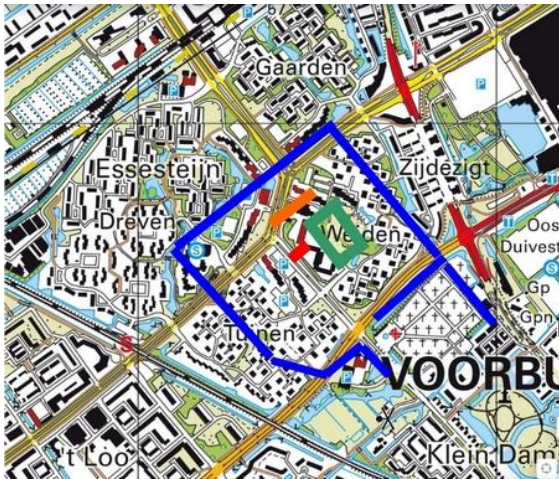
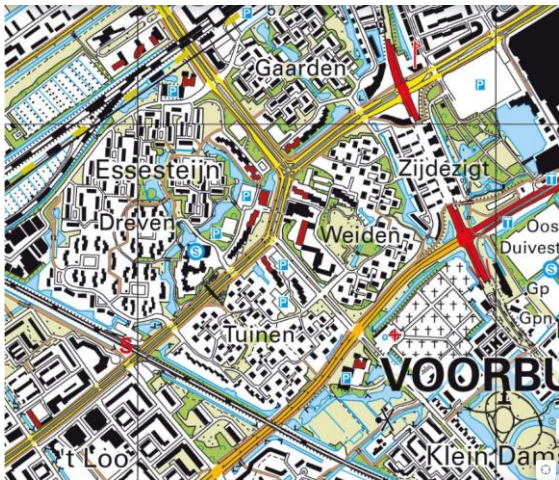
vijver/vuilstortplaats, het rode streepje links daarvan is de grote bunker R118 en het oranje streepje tenslotte zou ongeveer de plek van de schietbaan uit 1935 moeten zijn.

Essensteijn verrijst! Topotijdreis 1974

Dus niets meer terug te vinden in het huidige stedelijke landschap. Hoewel? Als we het verloop van de tankgracht op de oude kaarten vergelijken met de huidige situatie op Topotijdreis, dan lijkt het erop dat een paar resten van die gracht nog zijn terug te vinden. Ik weet het niet zeker; misschien is het te optimistisch en "wishful thinking". Maar in ieder geval de moeite waard om de

mogelijke restanten te projecteren op de topografische kaart 2022, en twee foto's van Google Streetview toe te voegen; zie hieronder!

Op de middelste plattegrond is het complex uit de Tweede Wereldoorlog geprojecteerd. De blauwe lijnen geven de tankgracht aan. Het groene vierkant is de voormalige vijver/vuilstortplaats. Met linksboven daarvan als oranje streep de schietbaan en rechts ervan als kort rood streepje de

Sanitätsunterstand 118. De onderste plattegrond toont de – uitdrukkelijke mogelijke! – resten van de tankgracht. Hieronder twee foto's daarvan, respectievelijk Elzendreef in 2022 en Monseigneur van Steelaan 2023.

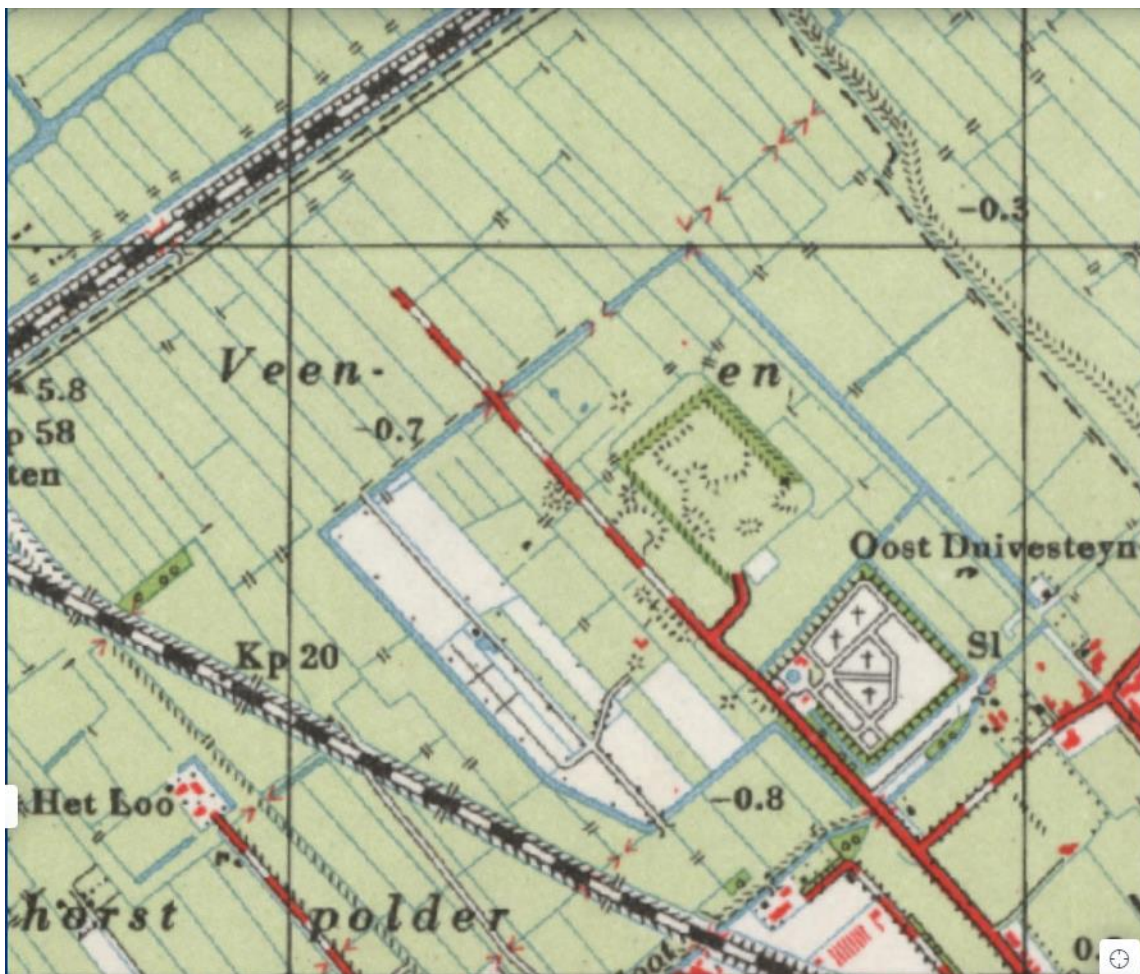
Tenslotte

Bij het zoeken naar informatie over het complex in Voorburg kreeg ik de indruk dat er nooit eerder een artikel over is geschreven. Hier en daar wordt het complex genoemd in boeken, maar nergens uitgebreid. Enkele experts op het gebied van verdedigingswerken hebben mij van informatie voorzien, maar niemand kon verwijzen naar dat soort artikelen. Mocht een van de lezers meer weten, dan zou ik uiteraard zeer blij zijn om dat te horen. Wellicht kunnen we daarmee wat hiaten en onduidelijkheden wegnemen, en enkele veronderstellingen bevestigen, zoals de volgorde van gebruik door de verschillende Duitse krijgsmachtonderdelen!

Dik Winkelman

Bronvermelding

- Dank aan Rob Devilee, Ria van der Sman, Ruurd Kok, Evert van Ginkel, Raphael Smid en Kees Neisingh. Vooral de door laatstgenoemde twee heren aangeleverde informatie zorgde ervoor dat dit artikel "body" kreeg!
- *Atlantikwal-Bunkertypen*. Rudi Rolf, AMA Uitgeverij – Beetsterzwaag 1988.
- *Atlantikwall in kaart – Bunkers en bezetting in Zuid-Holland*. Arthur van Beveren en Jeroen Rijpsma, Rijpsma Drukkers 2022.

Topotijdreis 1958. Het terrein zou dan nog in gebruik moeten zijn bij de BB.
Opvallend is dat de vuilstortplaats er al lijkt te liggen.

- *Atoomgevaar? Dan zeker B.B. – De geschiedenis van de Bescherming Bevolking.* Bart van der Boom, SDU Uitgevers – Den Haag 2000.
- *Het Bunkerarchief, Overzicht van Duitse Verdedigingswerken in Nederland 1940-1945.* Kees Neisingh 2022.
- *Bunkers in Nederland.* Rudi Rolf, AMA H. Talsma Uitgeverij – Den Helder 1982.
- *Daar komt de Burgerwacht!* Meindert Marijs in: *Historisch Voorburg*, nummer 1 en 2, 2015.
- *Die deutschen Luftwaffen-Felddivisionen 1941-1945.* Werner Haupt, Podzun-Pallas – Friedberg 1993.
- *Duitse bunkers in Nederland.* Rudi Rolf en Hans Sackers, PRAK Publishing – Middelburg 2005.
- *Fietsen langs begraven historie.* André Brouwer, De Bibliotheek aan de Vliet – 2013.
- *Rijswijk, park Overvoorde tijdens de Tweede Wereldoorlog en Koude Oorlog.* Remco de Goede, Berkel en Rodenrijs 2014.
- *Van capitulatie tot capitulatie.* D.A. van Hilten, A.W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij N.V. – Leiden 1949.
- *Vooronderzoek – Gemeente Leidschendam-Voorburg.* Rapport AVG 2016.
- *Topotijdreis.nl*
- *Nationaalarchief.nl*

Sanitätsunterstand 118 in BB-gebruik. In 1955, noch voor de opbouw er was.

